

Тема 13. Особливості культурного процесу в Україні (кінець IX – перша половина XVI ст.).

Після смерті князя Святослава в Києві почав правити його старший сип Ярополк (972—980). Та невдовзі між ним і його братами Олегом і Володимиром почалася кривава міжусобна боротьба за великокнязівський престол, переможцем у якій став останній.

Князювання Володимира (980—1015), одного з найвизначніших державних діячів, розпочалося в скрутні часи. Країна була знесилена постійними війнами Святослава та між князівськими чварами; печенізька навала спустошувала південні землі, загрожуючи столиці; в суспільстві активізувалися відцентрові тенденції. Тому новий володар спрямовує зусилля на зміцнення внутрішнього становища держави. Він приєднав Полоцьку землю, зайняв Перемишль, Червень та інші порубіжні міста на заході, де проживали дуліби та хорвати, а згодом і Закарпаття; придушив на півночі повстання в'ятичів і радимичів. У той час фактично завершується тривалий процес формування державної території, яка в основному збігалася з етнічним розселенням східних слов'ян.

Ставши правителем величезної країни, князі Володимир зосередив увагу на захисті власних кордонів. Зокрема, він давав належну відсіч агресивним балтським племенам ятвягів, волзьким болгарам, полякам, які зазіхали на руські землі. Щоб убезпечити західний кордон, заснував над Бугом місто, назване його іменем — Володимир (Волинський). Упродовж майже всього правління вів наполегливу і виснажливу боротьбу проти незліченних печенізьких орд. Для захисту від кочівників розпочав будівництво т.зв. Змієвих Валів — системи гігантських земляних валів з добротними дубовими частоколами на них, фортець, укріплених міст, яка простягалася майже на тисячу кілометрів.

Водночас зі зміцненням кордонів Київської Русі Володимир розгортає широку програму реформ, метою яких було посилення великокнязівської влади та внутрішньої консолідації країни. Одною з найважливіших була адміністративна реформа (бл. 988 р.), спрямована на ліквідацію племінних князівств і запровадження нового адміністративного поділу держави на уділи — землі навколо найбільших міст. Усього таких уділів було вісім. Туди призначали врятувати синів великого князя або його довірених осіб — посадників, які безпосередньо залежали від нього. Так Володимир усунув від влади племінних князів, зосередивши її виключно в руках своєї династії.

Значну роль як у посиленні обороноздатності країни, так і в зміцненні особистої влади великого князя, відіграла військова реформа. Вона спрямовувалася на ліквідацію "племінних" збройних формувань і заміну їх загальнодержавною системою оборони. Також було запроваджено феодалську організацію війська, коли земельні володіння — бенефіції надавалися за умови несення служби. Це сприяло залученню нових сил із народного середовища, які стали опорою князівської влади.

Політичне об'єднання Київської держави потребувало відповідних зрушень і в релігійній сфері. Тому спершу Володимир здійснив спробу запровадити єдиний пантеон язичницьких богів на чолі з Перуном — т.зв. шестибожжя. Однак збагнувши, що язичництво зжило себе і перешкоджає зв'язкам із християнськими країнами Європи, він схилився до прийняття християнства з Візантії.

Хрещення Київської держави, що розпочалося в 988 р., відбувалося повільно, зі значним опором народу, який продовжував поклонятися прадавнім божествам, але неухильно. Воно зміцнило державну єдність, освятило владу великого князя, сприяло розвитку культури, поширенню писемності, створенню перших шкіл і бібліотек, будівництву храмів. Цим актом Київська держава остаточно визначила своє місце в Європі, увійшовши як рівноправна до кола християнських народів. Розширилися її політичні, економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами.

Тіснішими ставали стосунки князя Володимира з іншими монархами також завдяки традиційній для того часу практиці династичних шлюбів. Вони були своєрідною гарантією двосторонніх дипломатичних відносин, зміцнювали політичні, економічні, культурні зв'язки між Руссю-Україною та рештою європейського світу.

Отже, за князювання Володимира Великого Київська держава досягла найбільшої політичної могутності. Його діяльність сприяла розквіту Русі та зміцненню її міжнародного авторитету. Значного розвитку набуло господарство. За Володимира, крім гривень, розпочалося карбування

перших на Русі золотих і срібних монет — злотників і срібників. На деяких із них уперше як герб князя було виکارбовано знак тризуба.

Після раптової смерті князя Володимира в 1015 р. на Русі розпочалися побачені досі драматичні події. Його старший син Святополк, якого літописець прозвав за жорстокість "Окаянним", бажаючи одноосібно панувати в Київській державі, почав знищувати зведених братів: спочатку Бориса і Гліба, потім Святослава. Проти нього виступив Ярослав, який князував у Новгороді Великому. Навесні 1019 р. сталася вирішальна битва між двома братами на р. Альта біля Переяслава. Перемогу здобув Ярослав, названий сучасниками Мудрим.

Ставши князем у Києві, Ярослав Мудрий (1019— 1054) спрямував свої зусилля на відновлення централізованої держави, що послабилася за часів між князівських усобиць та набігів печенігів. Передусім він порозумівся щез одним братом — Мстиславом. Хоробрим, який претендував на великокнязівський престол. Поділивши Русь по Дніпру, брати управляли нею з двох центрів: Ярослав — з Києва, а Мстислав — із Чернігова. Після смерті останнього в 1036 р. одноосібним правителем величезної держави став Ярослав, який успішно продовжив реформаторську діяльність батька.

Київська Русь у період князування Ярослава Мудрого досягла найбільшого піднесення. Дбаючи про захисні держави, він відвоював захоплені Польщею Червенські міста і Волзьку волость, знову підкорив угро-фінські племена чуді, провів кілька успішних походів проти агресивних ятвягів і литовців, заснував міста Ярослав на р. Сян та Юр'їв над Чудським озером, які мали сприяти зміцненню північно-західних кордонів країни. На півдні Ярослав продовжив будівництво захисних споруд проти кочівників, зокрема, закладаючи по р. Рось міста Юр'їв, Корсунь та ін. У 1036 р. він успішно завершив боротьбу своїх попередників проти печенігів, розгромивши їхні орди під Києвом.

Значну увагу приділяв Ярослав Володимирович внутрішній організації держави. Він розбудував і укріпив Київ, оточив його муром, звів Золоті ворота — головний парадний в'їзд до міста, цілу низку інших архітектурних споруд. Було також розбудовано Чернігів, Переяслав, Володимир. Дбав великий князь про розвиток освіти, засновував школи і бібліотеки. Неослабною князівською підтримкою користувалося християнство. В усіх великих містах розгорнулося будівництво храмів, засновувалися монастирі. Найбільший із них — славнозвісний Києво-Печерський — став важливим осередком не лише чернечого життя, а й культури, освіти, літописання. Важливою ознакою доби стало домінування руського люду в державному управлінні. Функція варягів зводилася до військової служби. З призначенням у 1051 р. київським митрополитом відомого вітчизняного релігійного діяча і письменника Іларіона було зроблено спробу зменшити залежність руської церкви від Константинополя.

Важливим державним заходом Ярослава Мудрого було започаткування одного з перших писаних зводів законів — "Руської правди". Він узагальнив правові норми для громадян усієї держави, узаконив зміни, які сталися в суспільстві та свідомості людей і були викликані насамперед утвердженням феодального господарства. До того часу належить також створення першого літописного зводу 1037— 1039 рр.

Свідченням могутності Київської Русі часів Ярослава, досягнення нею рівня найрозвинутіших країн середньовічної Європи були численні шлюби членів; великокнязівського роду з представниками найвпливовіших правлячих династій Заходу. Не випадково сучасники називали руського князя "тестем Європи". Усе це зміцнювало міжнародний авторитет Київської держави.

В останні роки правління Ярослав Мудрий, прагнучи запобігти князівським міжусобицям після його смерті, запровадив принцип сеньйорату, згідно з яким поділ земель і політичної влади у державі здійснювався на основі старшинства. У разі смерті великого князя його місце посідав найстарший за віком брат чи найстарший син і всі князі пересувалися на один щабель угору в князівській ієрархії. Правда, пізніше з'ясувалося, що закладена у заповіті Ярослава система ротації влади була недосконалою, оскільки суперечила принципу спадкоємності від батька до сина. Це з часом призвело до зростання міжусобних чвар, насамперед між племінниками і дядьками. Нескінченні війни підточували сили і могутність Київської Русі, вели до її занепаду.

Вищу верству творили князі (т. зв. «княжата») й пани («панята»). Багато княжих та панських родів було на Україні (зокрема на Волині): Острозькі, Сангушки, Чарторийські, Збараські, Вишневецькі, Воронієвські, Курцевичі, Четвертинські, Ружинські — нащадки удільних укр. і литовських князів; Боговитиновичі, Семашки та ін.

старі панські роди. В їх руках скупчилися величезні земельні володіння, вплив у »господарській раді«, центральна та місцева адміністрація. Вони користалися широкими привілеями — підлягали судові лише великого кн., виходили на війну з власною корогвою та на чолі власних військ. /436/

Нижче стояла шляхта, військовослужбова кляса, »зем'яни«. До них належали нащадки менш заможних старих боярських родів. Головним обов'язком шляхти була військова служба.

Ще нижче стояли »бояри« і »слуги путні«. Вони мали свої невеликі маєтки і служили в замках, на кордонах, відбували кур'єрську та поштову службу. Особливо багато їх було на Поділлі, Брацлавщині, київському Поліссі, Чернігівщині (коло Любеча та Остра).

Інше становище було в Галичині. Поль. король Казимир III вважав, що Галичина є провінція Польщі, і почав щедро роздавати землі поль. шляхті. Укр. шляхта почасти злилася з поль., почасти втратила свої землі і злилася з нар. масою. Чимало шляхти емігрувало на Волинь.

З кінцем XIII ст. в Литовській державі формується як окремий стан міщанство. Спочатку то були нім. колоністи, яким надавали самоуправління за магдебурзьким правом, звільнення від центр. та місцевої юрисдикції, право суду. В кінці XIV ст. литовські князі надають магдебурзьке право цілим містам: 1374 р. дістав його Кам'янець Подільський, 1390 — Берестя. На чолі міста стояв війт (фогт), якого часто призначав сам князь, колегія лавників, бургомістр із колегією ратманів (райців). В містах засновуються цехи, які об'єднують ремісників за їх фахом. Були цехи шевців, кравців, різників, лимарів, бондарів та ін., а також інтелігентних професій — музик, співаків тощо. Цехи стежили за тим, щоб члени їх досконало виконували свої обов'язки, охороняли їх від конкуренції сторонніх осіб, не членів цеху. Цехи були зв'язані суворою дисципліною і являли міцну організацію.

Становище укр. людности в містах робилося все важчим, особливо в Галичині та Холмщині. Там всі права самоврядування поволі перейшли до поляків та німців; українці опинилися поза міським самоврядуванням. Їх обмежували в праві торгівлі, навіть мешкання в кращих ділянках міста. Правос. людність об'єднується в церковні братства, які творилися за зразками цехів. Спочатку вони обмежувалися матеріальною допомогою церквам, забезпечували їх всім потрібним до богослужби (вином, свічками), стежили за зовнішнім порядком у церквах, допомагали хворим, сиротам. Перше братство відоме з 1463 р. у Львові, при церкві Успіння; друге, Хрестовоздвиженське, в Луцькому з 1483 р.

Селяни за литовської доби, як і раніше, належали до трьох категорій: вільні, напіввільні (»люди в пенязіх«, або »закупні«, себто кол. »закупи«) та невільники (раби). Остання категорія була вже пережитком і в XVI ст. зникає зовсім. Вільні (»похожі«) селяни поділялися на три групи: тяглі, ремісники та службові селяни, чиншові селяни, або данники. Тяглі (кол. »смерди«) — найчисленніша група селянства — сиділи на власному ґрунті, платили держ. податки й виконували різні повинності. Жили вони селищами хутірського типу з одного-двох господарств (т. зв. »дворище«). Ремісники та службові селяни жили здебільшого навколо замків і відбували там повинності або виробами свого фаху, абож своєю працею (чи службою). Нарешті, данники, або чиншові селяни, давали чинш з своєї власної землі.

Крім селян вільних (»похожих«), були селяни, позбавлені права виходу (»люди непохожі«, чи »отчичі«). Це вказує на те, що в Литовсько-Руській державі відбувається процес поступового покріпачення селянства (спочатку покріпачення за землею). В XVI ст., особливо в середині його, цей процес пішов далеко вперед. Цьому сприяло проведення в середині XVI ст. земельної реформи (»Устава на волоки« 1557 р.). Щоб

провести рівномірне оподаткування, було переміряно землю й зафіксовано норму землі для сел. господарства — т. зв. «волоку» (бл. 19,5 десятин). Землю понад цю норму в селян відбирали. Всі селяни мали платити чинш і робити панщину, спочатку 1 — 2 дні на тиждень. Волочна система розбила стару сільську громаду і ввела регламентацію праці селянина. Ця реформа проведена була на Волині, Берестейщині й Пинщині.

В XIV — XV ст. осадники (німці або поляки), заплативши певну суму урядові або дідичеві, «оселяли село» на «німецькому праві»; з них робилися дідичні війти села, себто вони діставали право управління, суду; населення мало індивідуальні наділи й платило панові чинш. Проте, в XVI ст. різниця між селянами на «руському» (староукр.) і «нім.» праві зникає. Поруч із цим засновуються села на «волоському праві» (перше відоме в Галичині 1378 р.). Головна різниця між селами нім. та волоськими була та, що волоські оселі були переважно скотарські й мали більшу самоуправу. В XVI ст. зникає і волоське право.

Найгірше становище селян було в Галичині. Там, за поль. зразками, запроваджується кріпацтво раніше, ніж по ін. землях України. Панські утиски викликали перші сел. повстання. Серед них більшого розміру набрало повстання під проводом Дмитра Мухи (1490 р.), яке з Покуття поширилося до Галича та Рогатина і було придушене поль. владою лише за допомогою чужого війська.